

वैकल्पिक प्रणालीमाथिको बहस

“सिस्टेमिक अल्टरनेटिभस्” किताब प्रणालीगत संकट र त्यसको समाधानका उपायबारे पाव्लो सोलोनले संरहित गरेका केही महत्वपूर्ण विचारहरू समावेश गरिएको किताब हो । यो किताब ग्लोबल साउथ, अट्याक फ्रान्स र सोलोन फाउन्डेसनले संयुक्तरूपमा सन २०१७ मा प्रकाशनमा ल्याएका थिए । यस किताबमा वर्तमान विश्वले भोगिरहेको मानविय संकटका आयामहरू जस्तै : आर्थिक, वातावरणीय, सामाजिक तथा सभ्यता संकटहरू समाधान गर्न त्यससँग सम्बन्धीत अन्य वैकल्पिक प्रणालीगत सुधारमा जोड दिएको छ । त्यसै किताबमा पर्यावरणीय लोकतन्त्रका लागि दक्षिण एशियाली संवाद (साडेड) नेपालले आयोजना गरेको बहसमा वक्ताहरूले किताब र नेपाल त्यसको सान्दर्भिकता माथि राखेका विचारहरू यसमा समावेश गरिएको छ ।

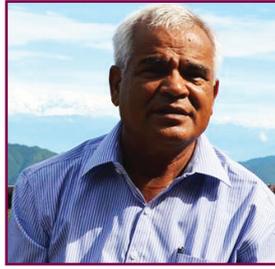
प्रा. कृष्ण खनाल

मैले यो किताब (सिस्टेमिक अल्टरनेटिभ) लाई सर्सति हेर्ने मौका पाएको थिएँ, त्यसले मलाई अलिकति भस्कायो । किताब पढ्दैछु ल्याटिन अमेरिकाको कुरा छ, मैले देखा पनि छैन नक्सामा बाहेक । अनि यी कुराहरू जति आईराखेका छन् जुन रहर गरेर आईरहेका छन् त्यसको धरातलीय वास्तविकता अर्कै छ, नेपालको सर्वभूमा भन्ने हो भने । किताब पढ्दाखेरी मलाई अलिकति फरक लाग्यो । मैले पढ्दैगर्दा सम्भ्रं वीपी कोइरालालाई उहाँको पछिल्लो मेलमिलापको नीति आएपछि ७०-८० को दशकमा वैकल्पिक विकासका कुराहरू अस्वीकार गर्नुभयो । हामीलाई चाहिँदैन यो मोडेल भन्नुभयो । त्यतिखेर कतिलाई लाग्यो होला यो के भनेको होला ? बाटो चाहिँदैन, ठूलूला बाटो चाहिँदैन ? ठूलूला जहाज चाहिँदैन ? भनेर त्यतिखेर हामीले त्यसलाई त्यति राम्रोसँग ध्यानपनि दिन सकेनौं । केही मानिसहरूले अलिकति असहमति जनाए कसैले सुमेकरको “स्मल ईज व्यटिफुल” मात्रै चर्चा गर्न भ्याए ।

एउटा चुनौतीको कुरा तपाईं चीनलाई हेर्नुस्, के भन्ने त्यसलाई सबै प्रणालीमा नै पुँजीवाद हावी भैदियो । चिनियाँ साम्यवाद त्यसैभित्र मर्दियो । भनेपछि, यो एउटा विश्वव्यापी चुनौती पनि हो । युरोपको पृष्ठभूमि अलिकति फरक छ, युरोपको समग्र अभियानहरूको एउटा बौद्धिक आधार र त्यहाँ भित्रको सामाजिक आर्थिक विकास सँगसँगै वृद्धि भएको छ । हामीलाई ट्याक्के त्यो धारणाबाट प्रभाव पच्यो, हामीले त्यसलाई यहाँसम्म आत्मसात गर्नुपर्छ । हाम्रो जुन किसिमको विकासको दृष्टान्त छ, हामीले औद्योगिकरण देखेकै छैन । अनि कहाँबाट औद्योगिकरण पश्चातको विचारको बारेमा कुरा गर्ने ? बौद्धिक बर्गले अलिकति पढेर प्रतिपादन गर्ने कुरा एउटा कुरा होला । जस्तो ग्रीन पार्टीको कुरा गरौं, हामी ग्रीनपार्टी मजाले जन्माउन सक्छौं तर त्यो देखेकै छैन । कसरी ग्रीन पार्टी सुरु भयो ? कसरी ग्रीन अभियान सुरु भयो ? पढेर मात्र जान्दछौं हामी देखा छैनौं नि त्यो । त्यसैले विकल्पको कुरा गर्दाखेरी हामीलाई जनतासामु लैजान चुनौती छ । हाम्रो आफ्नो प्रयोगबाट वैकल्पिक कुराहरूलाई अगाडि लैजानको लागि हाम्रो प्रयोग र अनुभव नै प्रयाप्त भएको छैन । बाहिरबाट ल्याएको कुराले हाम्रोमा बौद्धिक भिन्नेहरूलाई बहस गर्न त सजिलो बनाउँछ तर यसलाई सतहमा पुऱ्याउन चाहिँ साँच्चिकै चुनौती छ ।

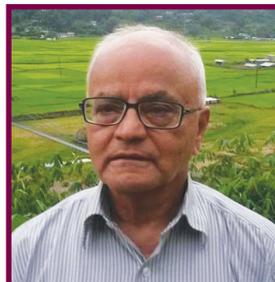
डा.लोकराज बराल

अधि गान्धीजीको कुरा भएको थियो, म पनि कहिलेकाहिँ के सोच्छु भने जतिखेर मलाई उद्वेगले केही भनिरहनुभएको थियो विकल्प के हुन सक्छ ? भनेर त्यसपछि म

विकल्पहरूको बारेमा सोच थालें । र मलाई के लाग्यो भने साम्यवाद अब हाम्रा लागि मोडलको रूपमा रहेन । त्यो कुरा प्रमाणित पनि भईसकेको छ । जब दश वर्षे माओवादी द्वन्द्वकालको आन्दोलन अन्ततः बहुदलीय उदार लोकतन्त्रमा आएर अवतरण भयो । जसलाई “वुलराईड डेमोक्रेसी” पनि भनिन्छ । उनीहरूको आलोचना पनि भैसकेको छ र उनीहरूको त्यो मोडल फेल पनि भैसकेको छ । अहिलेको संसदीय लोकतन्त्रका बारेमा, गान्धीले यस अधि नै भनिसकेका थिए कि संसदीय लोकतन्त्र असफल भैसकेको छ । त्यो मोनोक्यासीमा वा क्लेपटोक्यासी वा इलेक्टोक्यासीमा परिणत भैसकेको छ र लोकतन्त्र अब लोकतन्त्र रहेन ।

अब दुई तिहाई सरकारको कुरा गरिरहँदा हामीमाभ्र प्रश्न छ कि के यो सरकार लामो समय सम्म टिक्ला या न टिक्ला ? चल्छ कि चल्दैन ? मतलब दुईतिहाईले के गर्ने ? मैले त पहिले देखि भन्दै आएको हो दुईतिहाईको दम्भमा नजाउ है भनेर त्यसले छुट्टै खालको दरार उत्पन्न गराउँछ, त्यसले शासनपद्धती स्थापना असर गर्छ । अहिले फ्रान्सजस्तो मुलुकमा राष्ट्रपतिले व्यवधान खेपीरहेका छन् । त्यस्तो विकसित लोकतन्त्रमा त जनताहरू सानो कुरामा आन्दोलनमा सहभागी भइरहेका छन् । अहिले राष्ट्रपतिले आफ्नो लोकप्रियता गुमाइरहेका छन् । यो भइरहेको हुनाले अहिले संसारमा यो लहड आएको छ अब त्यसबाट हामी कसरी छुटकारा पाउने हो ? जबसम्म हामी यसबारे सोच्दैनौं हामी कसरी त्यसको वैकल्पिक समाधान पाउन सक्छौं ? लोकतन्त्रलाई कसरी समाज सुहाउँदो बनाउनका सकिन्छ ? मैले अधि भने, कति मान्यताहरूलाई जानाजान बिर्सनुछ र हामीले नयाँ मान्यता सिक्नुछ । अब चुनावलाई सानो कसरी बनाउने ? थोरै खर्चले कसरी पुऱ्याउने ? व्यापारीकरणले लोकतान्त्रिक पद्धतीलाई नै ओभरलेमा पारिसकेको छ । हाम्रोमा संगठनात्मकता मात्र होइन उनहरू, माफियातन्त्र यिनीहरूले सरकारलाई प्रभावी गरिरहेका छन् । चाहे जुनसुकै सरकार होस्, यो या त्यो सरकार होस् सबैको एउटै नियम छ । उनीहरूको सोचाई जुन छ यो फलानो पार्टी र ऊ फलानो पार्टी भन्ने नै छैन । समाजवादको नारा छ, के हो समाजवाद ? वीपी कोइरालाको गिरफ्तारी अगाडि एउटा बैठकमा म पनि थिएँ । उहाँले भन्नुभएको थियो कि हावा, पानी र माटो त्यसको हुन्छ जसले त्यसको उपभोग गर्छ । यी त सबै कुरा जग्गा चाहियो, भुमिसुधार चाहियो, स्वास्थ्य चाहियो, आधारभूत आवश्यकता चाहियो । तर त्यो भन्दा बेग्लै हामीलाई मदन भण्डारी मध्यपहाडी लोकमार्ग चाहिएको छ । तर यो आधारभूत आवश्यकताको विषय होइन । वातावरणको कुराहरू आउँछ जुन राजनीतिसँग सम्बन्धीत छ । त्यसकारणले मैले भन्न खोजेको कुरा के भने अब यो लोकप्रियता, लोकतन्त्रका नारा पनि जनताले थाहा पाईसके । यिनीहरू नारामात्र हुन् नकि लोकतन्त्रका कुनै कार्यगत विषयवस्तु । अब यो नारामात्रको लोकप्रियताले हामीले कसरी लोकतन्त्र, स्वतन्त्रता र जनताका आधारभूत अधिकार जस्ता कुराहरू कसरी बचाउन सक्छौं ?

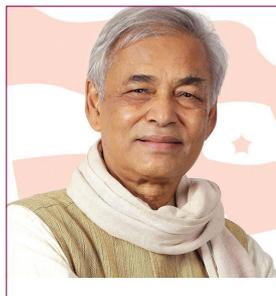
त्यसकारणले विकल्पहरूको बारेमा त हामीले धेरै नै छलफल गरिसकेका छौं, अहिले साम्यवादको विकल्प चाहिएको छ। चीनमै थोरै मात्रामा लेलिनवाद छ तर साम्यवाद छँदैछैन भन्दा हुन्छ। त्यस्तै मार्क्सवाद पनि छैन। तपाईं जनताको बारेमा बारम्बार सोचिरहन सक्नुहुन्छ ? अनि दुई तिहाईको कम्युनिस्ट सरकारको बारेमा के भन्नुहुन्छ ? तपाईंले कुनै त्यस्तो विकल्प भेट्नुभयो ? जो स्थानीय जनताको हितसँग जोडिएको छ। जनतालाई स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारी जस्ता सामान्य कुराहरू चाहिएको छ न कि ठूलो कुराहरू। तर अहिले राज्यको पुँजी हरेक स्थानीय तहको सडक बढाउनतिर बढि खर्च भइरहेको छ। त्यो नै अहिलेका स्थानीय निकायका जनप्रतिनिधिहरूले गरेको एकमात्र काम हो। सडक सञ्जालसँग जोड्ने नाममा कुनै पनि योजनाविना डोजर लगाएर सडक खन्ने काम भैरहेको छ। गत वर्ष हामी ओखलढुङ्गा पुगेका थियौं। त्यहाँ के देखिन्थ्यो भने धेरै डोजरहरू लगाएर बाटो खन्ने काम भैरहेको थियो। र यो अहिले विकासको नाममा चलिरहेको लहड हो। हामीलाई सडक चाहिन्छ, सडक सञ्जालसित जोडिनु पर्छ, त्यो बेग्लै कुरा हो। तर यो जुन तरिकाले अधि बढिरहेको छ त्यो राम्रो होइन। अहिले हामी विकल्पहरूको बारेमा सोचिरहेका छौं तर जनताहरू डोजर लगाएर सडक खन्नुलाई विकास भन्थानिरहेका छन्। के विकास भनेको त्यही हो त ? यो कुरालाई तल्लो स्तरसम्म विस्तारै ज्ञात हुन आवश्यक देखिन्छ।

देवेन्द्र पौडेल

यो बहस दि इन्ड अफ हिस्ट्री किताब सहित नेपालमा संविधानको घोषणाको अन्तरवस्तु प्रस्तावनामा “समाजवाद उन्मुख राज्य प्रणाली” भन्ने किताबमा हाम्रो मोटामोटी सहमती छ। र त्यो समाजवाद उन्मुख राज्य प्रणाली हामीले कसरी निर्माण गर्छौं ? भन्ने हिसाबले नै हामी यो किताबको प्रसंगमा अलिकति बहस गर्दा राम्रो हुन्छ जस्तो मलाई लाग्छ। लोकतन्त्रका विभिन्न प्रयोगहरू छन्। अमेरिकामा पनि लोकतन्त्रको प्रयोग छ। शक्तिशाली राष्ट्रपती प्रणाली छ। भारतमा पनि लोकतन्त्रको प्रयोग छ, अर्कै प्रकारको लोकतान्त्रिक प्रणाली छ। चिनियाँहरू पनि (कसैले विमती राखौंला) संसारको समृद्ध लोकतन्त्र भनेर नै अगाडि बढिराखेका छन्। आफ्नै प्रकारको त्यहाँ अभ्यास भएको छ। भनेपछि लोकतन्त्रका विभिन्न मोडेलहरू प्रयोगमा आएका छन्। हामी जस्ता देशहरू, युरोप र अमेरिकाको विकास र त्यहाँको वैचारिक विकासको प्रसंग भन्दा झण्डै पचास वर्ष हामी पछाडि छौं। एकातिर विकास पनि गर्नु छ हामीले र, बहस र वैचारिक ढङ्गले हामी त्यहाँ पुग्नको निम्ति नयाँ गतिको हामीलाई आवश्यकता पनि छ। त्यो गति प्रदान गर्नको निम्ति यस प्रकारका छलफलहरूले, यसप्रकारका अन्तरक्रियाहरूले धेरै नै भूमिका निर्वाह गर्नेछन्। सबै प्रकारका प्रजातान्त्रिक, लोकतान्त्रिक मोडेलहरू संसारमा प्रयोग भएका छन्। कोही फेल भए भने कोहि सफल भए। त्यसकारण खास विचारमा मात्र लक्षित गरेर निष्कर्ष निकाल्नु भन्दा सबै प्रकारका मोडेलहरू मध्य बहस गरेर समृद्ध प्रकारको लोकतन्त्र अगाडि बढाउन सक्छौं।

प्रदिप गिरी

मलाई के लाग्छ भने यो किताबमा अहिले जे भैराखेको छ त्यो राम्रो भैराखेको छैन भन्ने कुराको बारेमा व्याख्या गरिएको छ। त्यो कुरा नेपालको बारेमा मात्र लागु हुँदैन कि यो विश्वभरमा त्यहि भैरहेको छ। हामी गलत दिशातिर गईरहेका छौं। तपाईंले बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने शक्ति भनेको यस्तो चिज हो यो आफैमा भ्रष्ट चरित्रको हुन्छ भनि सबैले स्वीकार गरेको कथन हो। कुनै पनि द्वन्द्वरत अवस्थामा राजनीतिको नियम जे छ त्यो नै द्वन्द्वको नियम हुन आउँछ। यो कुरा मैले भन्दा पनि सोही विषयका जानकारहरूले भनेको कुरा हो। अब यस परिवेशमा राज्य सत्ता जस्तो छ त्यस्तै जनता भएका छन्, यदि तपाईं मान्नुहुन्छ भने। यसको पनि आफ्नै ऐतिहासिक सन्दर्भ छ। सन् १९०३

मा एउटा किताब लेखियो। भल्दामिर लेलिनको त्यो किताबको नाम थियो “होयर टु विगेन ?” उनले केन्द्रीकृत पार्टीको आधारमा क्रान्तिको दृष्टान्त तयार पारेका थिए। उनले के भनेका छन्- “कामदार वर्ग स्वयंले क्रान्तिको महशुस गर्न वा वस्तुस्थिति बुझ्न सक्दैनन्। तिनीहरूलाई बाहिरबाट परिचालन गर्नपर्छ।” त्यस्तै एक जना अर्को व्यक्ति थिए मोहन दास गान्धी उनले छ वर्ष पछि एउटा सानो किताब लेखे त्यो थियो “हिन्दु स्वराज”। यी दुवै व्यक्तिको विचारको परिणाम र त्यसको उपयोगिताको बारेमा कुरा गरिरहेको छु। तपाईंलाई थाहा छ लेलिन आफ्ना गुरु मार्क्सबाट प्रभावित थिए। मार्क्स जो आफ्नो समयका मात्र होईनन् आजका पनि सबै भन्दा क्रान्तिकारी व्यक्तित्व हुनहुन्छ। उहाँ एडम् स्मिथ र रिकार्डोको अर्थको सिद्धान्तलाई पनि मान्नुहुन्थ्यो। खासगरी मार्क्सको जुन संस्करण कम्युनिष्ट पार्टीको तर्फबाट आयो, त्यो अर्थक पाटो थियो। खास के हो भने मार्क्स अरु पनि केही सोच्यथे त्यसको जानकारी लेलिनलाई थिएन। स्टालिनलाई जानकारी थियो होला तर उनले पढेका थिएनन्। एक शासकलाई पढ्न जरुरी हुँदैन। राजनीतिक र आर्थिक पाण्डुलीपि जुन निस्किएको थियो, त्यो सन् १९३० तिर निस्किएको थियो। मार्क्सवादको नाममा हामी जे जान्दछौं, त्यो पुर्णतः आर्थिक पक्षसँग केन्द्रित छ। त्यस्तै एडम स्मिथ भन्नुहुन्थ्यो तिमी आफ्नो स्वार्थ के हो त्यसलाई देख्न सिक, दुनियाँ आफ्नो स्वार्थ के हो त्यो आफै देखे छ। त्यो नै वेल्थ अफ नेसनको आधारभूत सिद्धान्त हो। त्यसलाई गान्धीले विरोध गर्थे। र गान्धी पनि कुनै ग्रहबाट आएका थिएनन्, एडम् स्मिथ र मार्क्सको समयमा त्यहाँ के व्यक्ति जोन रस्किन बोलिसकेका थिए। हामीले पछिल्लो विसौं सताब्दीमा दुई वटा विश्व देख्न पायौं। १९०३ र १९०९ लेलिन र गान्धी विचारधारको। जतिखेर माओसेतुङ लड मार्च गरिरहेका थिए त्यतिखेर गान्धी साल्ट मार्च गरिरहेका थिए। त्यो समयमा दुई किसिमका किताब र दुई किसिमका मार्च भएका थिए। चाखलाग्दो कुरा के छ भने जसरी विपीले नेपालको हरेक सन्दर्भमा मिल्ने किताब लेखेका थिए चाहे उनको उत्तर सहि थियो या गलत थियो। सोहि तवरबाट गान्धी र मार्क्सले पनि समावेश गरेका थिए। मार्क्सले पर्यावरणको बारेमा केहि पनि समावेश गरेका थिएनन्। तर मार्क्सको बारेमा जसले किताब निकाले उनले बाँदरबाट मानिस बनेको इतिहास भनेर केही कुरा पर्यावरण बारे छोएका छन् भनिन्छ। अब कुरा गरौं पूँजीवादको जुन सभ्यता बन्न चार सय वर्ष लाग्यो त्यो सभ्यता ढललाई पनि समय लाग्छ। लाग्न सक्छ अर्भौं पचास वर्ष। मार्क्सलाई भ्रम भएको हुनसक्छ कि पूँजीवादको चाँडै नै अन्त्य हुनेछ भनेर। अहिले अरु त केही भएको छैन तर मार्क्स र लेलिनको भ्रम भने हटेको छ। पूँजीवाद अर्भौं केही उचाई हाँसिल गर्नेवाला छ वा आफ्नै बोध या अन्तविरोधले समाप्त पनि हुनसक्छ। मलाई लाग्छ कि बडा राम्रो भैरहेको छ कि हामीमा त्यति धेरै निराशा छैन। र क्रान्तिको जुन गती छ त्यो हामीले चाहेको गतिमा अधि बढिरहेको छैन। मेरै समयमा सबै परिवर्तन हुनपर्छ त्यो जरुरी पनि छैन। मलाई खुशी लागेको छ मेरै अगाडि किताब आईपुगेको छ। जिन्दगी जिउने बानी आफुमा उतार्न जरुरी छ। एक जना गान्धीवादी थिए। त्यति धेरै पनि होईन तर गान्धीवादी थिए उनको नाम थियो कृष्ण प्रसाद भट्टराई। उमेरको अन्तरालको वावजूद उनीसँग बडाराम्रो दोस्ती थियो मेरो। उनले मलाई सिकाए कि “तिमी गान्धीवादी बन्न सक्दैनौं” भनेर। किसुनजी आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धमा भन्नुहुन्थ्यो “जब म जवान थिएँ, त्यतिखेर दुनियाँलाई बदल्ने सोच्येँ, जब म वयस्क भएँ कम्तिमा देश बदल्छु भनेर र जब बुढो भएँ कम्तिमा पार्टी बदल्छु” तर बुढेसकालमा उनी नेपाली काँग्रेस गिरिजालाई सुम्पेर आफूलाई बदल्नतिर लागे। यो नै गान्धीको बारेमा अन्तिम सत्य हो। गान्धीले कहिले अरुलाई दिक्क बनाएनन् उनले भने ‘आफू सत्यको बाटो हिँड अरुले पछ्याउने छन्’। अहिले तपाईंहरू देश बदल्ने मोडमा हुनुहुन्छ ? मैले भन्नुको तात्पर्य के हो भने मैले जानीबुझी उद्भवलाई मैले म अलि अगाडी बोल्छु भनेको थिएँ। त्यसले यो छलफललाई सही मार्ग ल्याउन सिकिन्थ्यो। सर्वप्रथम त हामी धेरैले किताब (सिस्टेमिक अल्टरनेटिभ) पढेका छौं नौं त्यो हामीलाई नै घाटा हो। यसमा नयाँ अवधारणाको सोचाई छ र हामी यहाँ हुनुको अर्थ हामीमा ठूलो आशा र विश्वास छ कि हामी परिवर्तन ल्याउन सक्छौं।

विजय प्रताप

म के भन्न चाहन्छु भने गान्धीको दर्शन राजनीतिक विचारधाराले कतिलाई प्रभाव पायो म त्यसै भन्न सकिदैन। तर के भन्न सक्छु भने गान्धीले एउटा निम्नस्तरबाट धेरै नेहरूहरू जन्माएर राष्ट्रिय स्तर सम्म पुऱ्याएका भने अवश्य थिए। त्यसैले नेपाल र भारतमा हुने छलफलमा उनीहरूलाई छुटाउन सकिदैन। तपाईंहरूले भनेका कुरामा म पनि सहमत छु किनभने पार्टीहरू कुनै परिवर्तनका लागि मुख्य मानिन्छन् यद्यपि उनीहरूले त्यसो गर्न सकिरहेका छैनन्।

अर्को कुरा, विश्व सामाजिक मोडलमा विभिन्न विचारधाराका मानिसहरू आउँछन् बहस गर्छन् र जुनसुकै व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो कार्यक्रम चलाउन सक्छन्, त्यहाँ जमिनदार धनी देखी भूमिहीन जसले पनि भाग लिइरहेको हुन्छन्। त्यो सबैका लागि साभ चौतारी बन्छ। र सबैले आ-आफ्नै चार्टरहरू तयार पार्ने गर्छन्। त्यसैले हामीले नयाँ संरचनाको परिकल्पना गर्नुपर्छ, जसले समृद्ध नेपाल, समृद्ध भारत र समृद्ध विश्व बनाउन सक्छ। उदाहरणका लागि आजको बहस पनि भिन्न पार्टीहरू, भिन्न विचारधाराहरू भएका व्यक्तिहरू एकै थलोमा विकल्पको खोजी गरिरहेका छौं। हाम्रो फरक पृष्ठभूमिका वावजुद पनि हामी अहिलेको हाम्रो आवश्यकता के हो भन्नेबारे छलफल गर्न जुटिरहेका छौं। आजको बहसमा विचारधारा र पार्टी भन्दा पर गएर छलफल भएको थियो।

सुरेन्द्र प्रसाद चौधरी

पूँजीवाद सधैं एक खाले वादविवादको विषय हुने गर्छ। कहिले पूँजीवाद सर्वश्रेष्ठ हो त कहिले काम नलाग्ने हो भनेर। तर त्यसो भनिरहँदा अहिले जुमुगाईरहेको डिजिटल लोकतन्त्र, डिजिटल अर्थव्यवस्थालाई हामीले लत्याउन सक्दैनौं। त्यसगरि अहिले सभ्यताको संकट आइलागेको अवस्था छ। जेफि स्याक्सको किताब सभ्यताको मुल्यमा भनिएका कुराहरू समाज कल्याण, स्वतन्त्रता र सकारात्मक नैतिक गुण जस्ता कुराहरूलाई बलियो बनाईराख्न जरुरी छ। जसबाट अहिले बढिरहेको सभ्यताको संकटलाई निराकरण गर्न सक्छौं। त्यस्तै अहिले लोकतन्त्र पनि खतरामा छ जसरी व्यापारिक घरानाले कब्जा जमाईरहेका छन्। त्यसले हाम्रो लोकतन्त्रमाथि धावा बोलिरहेको छ। अहिले पनि चुनावको नाममा एक जनले ४, ५ करोड खर्च गरेका छन् के त्यहि हो त वास्तविक लोकतन्त्र ? के गान्धीले भनेको लोकतन्त्रमा यस्तै भनिएको छ ? यो सबै गलत प्रयोगहरू भैरहेको छ। अनि साम्यवादको कुरा गर्नु भने पनि त्यो लगभग समाप्त भैसकेको छ। चिनकै कुरा गर्ने हो भने पनि त्यहाँ मिश्रित अर्थतन्त्र व्यावहारमा लागुभएको देखिन्छ। तसर्थ, हामीलाई मेल खाने उत्तम विकल्प भनेको स्क्यान्डीनेभिएन मोडल हो। जुन हाम्रो लागि पथ प्रदर्शक बन्न सक्छ। जस्तो उदाहरणको लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा अमेरिकाले छुट्याउने बजेट र स्क्यान्डीनेभियामा छुट्याउने बजेट धेरै सानो आकारको हुन्छ तर व्यवस्थापनका दृष्टिकोणबाट त्यो अमेरिकाको भन्दा धेरै राम्रो मानिन्छ।

सरिता गिरी

मैले बुझे अनुसार पूँजीवादको विकल्पमा मार्क्सले मार्क्सवाद ल्याएका थिए। तर तत्पश्चात फेरी स्टेट सोसलिज्मको विकास भयो। रशियाली क्रान्तिबाट जुन समाजवादको रूपरेखा हाम्रो अगाडि आयो त्यो नै स्टेट सोसलिज्म हो। नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा, भारतमा व्यापारिक घरानाको पूँजीवाद एउटा ठूलो समस्याको रूपमा आएको छ। त्यस्तै जुन तरिकाले चुनावबाट समाजवाद उन्मुख नारा लिएर निर्वाचित भएर आए त्यो पनि लोकतन्त्रका लागि त्यत्तिकै खतरा छ।

म लाहानमा बस्दा मैले आफुलाई धेरै खुशी पाएँ। किन भन्दा म प्रकृतीको

समीपमा बस्नपाएको छु। तर त्यो कुरालाई हामी कुनै सिद्धान्तमा प्रतिपादन गर्न सक्दैनौं। भन्दाखेरि, हामीसँग जिवन जिउने कलाको अनुभव पनि छ। हामीले ठूलो-ठूलो सिद्धान्तलाई फरक तरिकाले बुझ्ने प्रयास धेरै गरेका पनि छौं। र स्वराजको धेरै नजिक आईकन हामीले उदारवाद र स्थानीय स्वायत्त सरकार पनि ल्याएकै छौं। तर हाम्रो लागि सबैभन्दा ठूलो चुनौती राज्यविपेश समाजवाद हो। यसलाई हामीले कसरी परिवर्तन गरेर अनुशासनमा ल्याउने भन्ने हो। नत्र प्राकृतिक स्रोतको कुरा गर्ने हो भने विकास परियोजना अर्न्तगत निजगढको २४ लाख रुख काट्ने कुरामा संसदमा बोल्दाबोल्दा अन्त्यमा मिडियामा आयो। विशेषगरी नेपाली काँग्रेसका नजिकका मिडियाहरूबाट आउन थाल्यो। त्यसैले विकासको एजेन्डामा हामीले त्यसले निम्त्याउन सक्ने विनासलाई पनि मध्यनजर गर्न सक्नुपर्छ। किन चाहियो यति ठूलो रोड (माफ गर्नुहोला) र एयरपोर्ट ? मलाई त्यस्तो लाग्छ। मेरो आत्माले के भन्छ भने यो कुनै क्षेत्रिय द्वन्द्वलाई कल्पना गरेर बनाईदै छ भन्ने लाग्छ। एउटा त हामीले फेल गरायौं। नेपाल सानो देश भएकाले त्यस्ता ठुला संरचनाहरू हामीलाई आशयक छ जस्तो लाग्दैन। यहाँ अहिले समाजिक सञ्जालहरू र ठुला मिडिया हाउसहरू पनि यस्ता कुरालाई निरुत्साहित गर्न सहयोगी देखिएका छन्। त्यसले एउटा नयाँ आशा जगाईदिएको छ।

रजनीकान्त कड

हामी सबैलाई लाग्ने कुरा के हो भने विकासको एउटा पश्चिमी अवधारणा छ, त्यो बढ्दैगईरहेको छ। त्यो चाहे भारत होस्, नेपाल होस्, पाकिस्तान होस् या बङ्गलादेश होस् र अझ चीन। ऊ पनि विभिन्न तरिकाले पूँजीवादी अर्थतन्त्र हो। तर ऊ अरु भन्दा भिन्न देखिए पनि पूँजीवादी अर्थतन्त्र नै हो। यदि यस्तै भैरहने हो भने के होला ? त्यसले अहिलेको आवश्यकतालाई पुर्ती त गर्ला तर दिर्घकालमा हुने खतरा भन्नु बढाउँदै लैजाने खतरा छ। यस्तो हुनेछ कि आर्थिक वृद्धि हुनेछ तर कयौं युवाहरू बेरोजगार हुनेछन्। यही सन्दर्भसँग मेल खाने गान्धीजीले विचार दिनुभएको थियो। त्यसमा ११ सर्तहरू थिए। ती मध्यको पहिलो हो “अस्ती” त्यो भनेको न्युनतम आधार जुन एक व्यक्तिका लागि आवश्यक हुन्छ त्यसैबाट आफ्नो आवश्यकता पुर्ति गर्नसक्नुपर्छ। दोस्रो, आर्थिक पक्षको कुरा छ जुन घरको चिज हो त्यसैलाई नै बढी उपयोग गर्नसक्नुपर्छ र बाहिरको वस्तुलाई आफ्नो नजिक (१०० माइल भित्र) उपलब्ध हुँदैन त्यसको प्रयोग गर्नबाट बच्नुपर्छ। त्यो नै स्वराजको मर्म हो। अझ जुन कुरा पञ्चायती राजमा छ, ग्रामीण स्वराजमा छ, त्यो कुरा हाम्रो लोकतन्त्रमा हुनुपर्छ जसमा सबैको उत्तिकै सहभागिता हुनेगर्छ। तर, जब हामी उत्पादनको कुरा गर्छौं त्यो गाउँमा उत्पादन होस्, गाउँका जनताले उत्पादन गर्न सक्नु र त्यसैबाट सबैलाई रोजगारी पनि मिलोस् र त्यहाँको समृद्धि पनि होस् भन्ने हो। अन्ततः हाम्रो लक्ष्य भनेको मानव विकास हो। त्यो भनेको हामी सबै मानव जाति खुशी भएर बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने हो। त्यो कुरा लोकतन्त्रमा अत्यावश्यक छ। हामी सबै चाहन्छौं कि हामी सबै खुशी रहन सकौं। त्यस्तै मर्म बोकेको हिन्दु संस्कार छ। त्यसले मोक्ष प्राप्तीको कुरालाई जोड दिएको हुन्छ। तसर्थ हामी त्यो दिशामा अधि बढ्नुपर्छ तर राजनिती गर्नेहरूले हामीलाई आवश्यक भन्दा पनि अनावश्यक कुरालाई जोड दिएको पाईन्छ। अहिले लोकतन्त्र जे देखिरहेको छ त्यो कर्पोरेट लोकतन्त्र हो, हामी स्वराजको कुरा गर्दागर्दै कर्पोरेट लोकतन्त्रलाई अँगालीरहेका छौं। त्यसैले हामीमा गहीरो चिन्तनका साथ आफुलाई स्वस्फुर्त परिवर्तन गर्न सक्नुपर्छ।

गौरव शम्शेर राणा

म आर्मीको मान्छे भएर पनि यो शैक्षिक बहसलाई बढो आनन्दका साथ सुनें । हामी मानिसको मनस्थितिमा परिवर्तन ल्याउनेदेखि अन्य थुप्रै परिवर्तन ल्याउने कुरामा बहस गरिरहेका छौं । यो अति नै राम्रो कुरा हो । यो किताबको कुरा गरिहँदा यो के कुरा उल्लेख गरिएको छ भने स्मल इज व्युटिफुल अर्थात सानो नै राम्रो हुन्छ । यो भन्नुको तात्पर्य हामीले सानो कुरामा रमाउन सक्नु पर्छ नकि आफ्नो आवश्यकता भन्दा बेगारको कुरामा लोभ गरेर अरुको अधिकारलाई बाधा पुऱ्याउनु हुँदैन । मलाई सम्झना छ शैलजा आचार्य उहाँ जति बेला कृषी मन्त्री हुनुहुन्थ्यो, उहाँले विउ संरक्षणको कुरा देखि साना किसानलाई प्रथामिकता दिने कुरा गर्नुभएको थियो ।

प्रा.कपिल श्रेष्ठ

जब हामी नेपालको बारेमा बोलीरहेका हुन्छौं तब हामी विश्वको परिवेशलाई भुल्नै सक्दैनौं । तपाईं अमेरिकामा हेर्नुहोस् त्यहाँ डोनाल्ड ट्रम्प जस्तो मान्छे राष्ट्रपति छ । त्यो कसैको कल्पना र आशा भन्दा बाहिरको कुरा भयो । त्यस्तै स्क्यान्डीनेभियालाई पनि हामीले बिर्सनुहुँदैन । त्यहाँ अहिले दक्षिणपन्थको (राईट विड) आगमन भैरहेको देख्न सकिन्छ । त्यो भन्दा पहिले हामीले त्यहाँ वामपन्थीहरू देख्यौं तर अहिले दक्षिणपन्थीले वामपन्थी सरकारलाई प्रतिस्थापन गरिरहेको छ । अब म केही नेपालबारे बोल्न चाहन्छु, अहिलेको अवस्थामा हामी कहाँ उभिरहेका छौं ? विगत बीस वर्षदेखि हामीले नसोचेको समयमा गुर्जिरहेका छौं । हामीले बहुआयामिक चालहरू चाल्नुपरेको छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि जनताले के पाए त आखिरमा भन्दा आफ्नै आशा निराशामा परिणत हुँदैछ । अहिले जनतामा निराशा छाएको छ, उनीहरूमा अहिले रिसाईरहेका छन् । अब हामी यो अवस्थाबाट कता जाँदैछौं त ? तर हामीसँग त थुप्रै परिवर्तनहरू भएका छन्, हामीले धर्मनिरपेक्षता, लोकतन्त्र, संघीयता जस्ता कुराहरू अनुभव गर्नुपर्ने तर पनि यहाँ आशातीत प्रगति भने हुन सकेको छैन । नेपालका पार्टीहरू नेपाली कांग्रेस, पुर्व एमाले, माओवादी उनीहरूले के प्रमाणित गर्दिसकेका छन् भने उनीहरूले गर्दा नै मूल्य मान्यताहरू, विचारहरूलाई तहसनहस भएका छन् ।

मार्को उल्लेला

म नयाँ सामाजिक आन्दोलन भनिने संस्कारबाट आएको हुँ जहाँ ग्रीन पार्टीको कुरा सन १९५० तिरैबाट उठेको थियो । र, सन १९६० तिर हामीले अन्तर्राष्ट्रिय ऐक्यवद्धताका लागि एउटा महत्वपूर्ण आग्रह गरेका थियौं । त्यसपछि सन १९७० मा वातावरणीय तथा महिला आन्दोलन भयो जसले हाम्रो आन्दोलन फन् सक्रिय भएको थियो । त्यो बेला पुराना पार्टी र वाम पार्टीहरूमा पनि ती मुद्दाहरूले नयाँ ठाउँ पाउन सक्थे । वाम पार्टीमा पुरुष एकाधिकार थियो महिलाहरूले ठाउँ पाउन सकेका थिएनन् ।

उत्पादकत्वमा बढी जोड दिईएको आधुनिकीकरणको एक खाले सोचाई हावी थियो जसले वातावरणका मुद्दाहरूको आलोचना गर्थे ।

सन १९८० को सुरुवातिमै जर्मनीमा ग्रीन पार्टी स्थापना भयो । त्यो एउटा राम्रो सुरुवात थियो जसमा दुईटा अध्यक्ष हुने व्यवस्था थियो जसमा एक जना पुरुष र एक जना महिला हुने व्यवस्था थियो । त्यसले लैङ्गिक समानतालाई स्पष्ट पारेको थियो । विश्वव्यापी ग्रीन एजेन्डा सन २००१ मा अस्ट्रेलियाको क्यानबेरामा तयार भएको हो जतिबेला विश्व हरियाली सम्मेलन भएको थियो । त्यस सम्मेलनबाट एउटा दस्तावेज तयार भएको थियो । पछि त्यो दस्तावेजले लिभरपुलमा भएको विश्व हरियाली सम्मेलनको अर्को संस्करणमा आएर नयाँरूप पाएको थियो । त्यस सम्मेलनमा पर्यावरणीय दिगोपना, सामाजिक न्याय, लैङ्गिक न्याय र शान्ति जस्ता मुख्य तत्वहरू प्राथमिकतामा परेका थिए ।

वातावरणीय विचारधारामा म के कुरालाई उजागर गर्न चाहन्छु भने हामी जिवाशेष इन्धनमा आधारित आधुनिकीकरणमा छौं । ८५ प्रतिशत वा ८० प्रतिशत भन्दा बढी व्यापारिक इन्धनले विश्वको अर्थतन्त्र धानिरहेको छ र विश्वको स्रोतयुक्त आर्थिक प्रणाली र ज्ञान प्रणाली पनि जिवाशेष इन्धनले चलिरहेको छ । अब हामीलाई के थाहा हुनपर्छ भने यदि जलवायुलाई मानव जाती अनुकूलका साथै अन्य जीवजन्तु अनुकूल बनाउने हो भने अबको करिब ३० वर्षसम्म हामीले जिवाशेष इन्धन प्रयोग गर्नबाट टाढा रहनुपर्छ । त्यसलाई जमिनमुनि नै रहन दिनुपर्छ । तसर्थ हामी अहिले जिवाशेष सभ्यतामा बाँचिरहेका छौं, त्यसपछि मात्र हामी पूँजीवादी सभ्यतामा बाँचिरहेका छौं । मलाई के लाग्छ भने, पूँजीवादको मुख्य विकल्प भनेको लोकतन्त्र हुनसक्छ । त्यो कुरा विशेषगरी गान्धी दर्शनको स्वराजमा लोकतन्त्र भनेको जनताले जनमत दिनुमात्र नभई यो एउटा जीवन दर्शन पनि हो भनि व्याख्या गरेको पाईन्छ । र जिवाशेष ऊर्जाको युगको विकल्प भनेको पुनर्उत्पादन भईरहने पर्यावरणीय जैविक उत्पादन हुन सक्छ ।

एशियामा धेरै खाले सभ्यता रहेका छन् जो अहिलेको विश्वका लागि विकल्प हुनसक्छ र हुनुपर्छ । सिस्टिमिक अल्टरनेटिभको कुरा गरिरहँदा स्वराजले एउटा अवधारणालाई समावेश गरेको छ । त्यस्तै कुरा सिस्टिमिक अल्टरनेटिभमा पनि भेटिन्छ । जस्तो सत्याग्रह परिवर्तन ल्याउनको लागि महत्वपूर्ण कडीको रूपमा विकास भएको पाईन्छ । त्यस्तै युरोपमा पनि सामाजिक तथा वातावरणीय मामलामा विभिन्न खाले शान्तिपूर्ण प्रदर्शन भईरहेका छन्, कोईला खानी घेराउ गर्दैदेखि लिएर हरेक वर्ष जलवायु परिवर्तनको मुद्दामा मानिसहरूको ऐक्यवद्धता बढ्दै गईरहेको छ । अन्त्यमा, यस किसिमको बहस र छलफल गर्नका लागि काठमाण्डौं उपयुक्त स्थान हो भन्ने मलाई लाग्छ ।

विमल फुयाल

हामी सभ्यताको संकटमा गुर्जिरहेका छौं भन्ने कुरा पनि छ । सँगसँगै यो पुस्तकको शीर्षकले पनि प्रणालीगत रूपमै हामीले विकल्प खोज्नु पर्ने भनिरहेको छ । र त्यो सम्भव पनि छ है भन्ने कुरा पनि देखाएको छ । यसमा अहिलेको व्यवस्थाको आलोचना सँगै आशा पनि जगाईदिएको छ । म संक्षिप्तमा के कुराहरू राख्छु भने नेपालमा मात्र होईन संसारभर नै लोकतन्त्र आफैमा लोकतन्त्र नभई त्यो व्यापारिक घरानाको शक्ती दुरुपयोग गर्ने साधनको रूपमा आएको छ । त्यो कुरा नेपालमा हेर्ने हो भने पनि त्यस्तै अवस्था देख्न सकिन्छ । त्यो कुरा चुनावमा खर्च हुने गरेको रकमले नै प्रमाणीत गरिदिएको छ । अर्को कुरा विकास भनेर जसलाई मोडल मानेका छौं, आर्थिक वृद्धि चाहे त्यो जसरी होस् मान्छेलाई प्रयोग गरेर र प्रकृतीलाई दोहन गरेर आर्थिक वृद्धि हुनुनै विकास भनिएको छ । त्यसले पनि हामीलाई फाईदा गर्दैन तर पनि यो कुरा नेपालको सन्दर्भमा कतिको सान्दर्भिक होला जसरी युरोप अमेरिकामा सान्दर्भिक हुन्छ । त्यसैले वृद्धि भन्दा पनि समृद्धिको कुरा गर्दा राम्रो होला, समुन्तीको पाटोमा जाँदा राम्रो होला ।

Advisors : Prof Lok Raj Baral, Vijay Pratap, Uddhab Pyakurel

Editors : Prof. Deo Kumari Gurung, Ram Saran Sapkota

Design & Layout : Samaj Bigyan Adhyan तथा

Paramarsha Kendra Pvt. Ltd., KTM

For subscription, comments and

suggestions

sadednepal@gmail.com

